

themselves. The most of the respondents describe the phenomenon of empathy as the ability to support and sympathise. On the whole, the results of the empirical research make it possible to describe the revealed peculiarities of empathy through the attitude towards one's empathic reactions: 1) positively-positive: "I am able to sympathise and support and I consider these qualities as very important ones", 2) positively-negative: "I am able to sympathise and support but these qualities complicate my life", 3) negatively-positive: "I am not able to sympathise and support and it makes my life difficult", 4) negatively-negative: "I am not able to sympathise and support and it makes my life better". The prospects for the further research involve studying the specificity of empathy reflection depending on personal qualities, gender peculiarities and other characteristics.

Keywords: empathy, relationship, reflection, self-consciousness, compassion, empathy, adolescence.

Подано до редакції 14.04.2016

УДК: 159.922

Віталія Зіновіївна Лучків,

аспірант,

Житомирський державний університет імені Івана Франка,

вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ЕМПАТІЙНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ АСЕРТИВНОСТІ

Досліджуються гендерні особливості онтогенетичної динаміки інтегральної емпатії та її форм, а також асертивності й асертивних стратегій поведінки впродовж юнацького віку. Інтегральна емпатія та її окремі форми визначаються як чинники гендерних відмінностей розвитку та проявів асертивності в юнацькому віці. Доведено, що найбільшою мірою сприяють асертивній поведінці розвинута здатність до співчуття (у дівчат) та відсутність схильності до співпереживання (у дівчат та хлопців).

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, інтегральна емпатія, форми емпатії, гендерні відмінності, юнацький вік.

Суперечливі трансформаційні процеси сучасного суспільства актуалізують нові критичні погляди на дослідження традиційних дихотомій «Добро – Зло», «Духовність – Прагматизм», «Я – Інший (Він)», «Боротьба – Підкорення». В рамках цих досліджень особливої ваги набувають такі категорії, як емпатія, асертивність, нонконформізм, конформізм, агресія, впевненість у собі, особистісна зрілість, індивідуалізація тощо. Наразі надзвичайно актуальним для підростаючого покоління є набуття якостей, які б допомагали не лише протистояти кризовим явищам у суспільстві, а й стати успішною особистістю, позитивно соціалізованою та психологічно здоровою, яка вміє заявляти про власні інтереси, цілі та досягати їх, водночас з повагою ставитись до оточуючих. Саме асертивність обіймає названі компетенції та якості особливості. Актуальним є дослідження не лише власне феномену, а й чинників його розвитку, зокрема, його емпатійної детермінації. Емпатія дозволяє проникнути у внутрішній Світ Іншого, зрозуміти його та знайти шляхи оптимальної взаємодії.

Розвиток асертивності особливо важливий в період юності, коли інтенсивно формуються життєві перспективи, нові погляди на стосунки між людьми та на себе самого, закоханість трансформується в кохання, коли особистість стає суб'єктом власної життєді-

яльності, а її емпатійність може досягати найвищих рівнів розвитку [1]. Тому наукова проблема дослідження психологічних особливостей розвитку асертивності та її чинників, зокрема, вікових особливостей гендерних відмінностей такої детермінації є актуальною як у соціальному, так і в психологічному аспектах.

Вивчення феномену емпатії має більш ніж столітню історію, починаючи з досліджень Е. Гуссерля, В. Дільтея, Г. Олпорта, Е. Тітченера, К. Ясперса. Її розглядають як емоційний процес, переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку (С. Батсон, К. Дейвіс, Н. Епштейн, І. Коук, В. Мак-Дугалл, А. Мехрабіан, Т.І. Пашукова, Е. Стотленд, С.Л. Франк, В. Штерн); когнітивний процес – розуміння, осмислення внутрішнього життя іншої людини, здатність прийняти роль, перспективу, позицію іншого (Р. Даймонд, Р.Б. Карамуратова, А.П. Сопіков, Д. Хардинг); як складний афективно-когнітивний процес (Т.П. Гаврилова, А.Г. Ковальов, А.Д. Кошелева, А.В. Соломатіна, Т. Шибутані, М. Хофман); раціонально-емоційно-інтуїтивну форму відображення (В.В. Бойко); взаємодію афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів (С.Б. Борисенко, Ю.Б. Гіпенрейтер, Т.Д. Карягіна, М.І. Сарджвеладзе, О.П. Сопіков); як

цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів або ж як односпрямований емоційно-когнітивно-дієвий процес (С.Б. Борисенко, М.І. Сарджвеладзе, Л.П. Стрелкова); властивість особистості (О.О. Бодальов, К. Роджерс, О.П. Саннікова), інтегральна якість особистості (Л.П. Журавльова).

Емпатія як інтегральна якість особистості виступає провідним чинником її життєвого самовизначення, становлення її системи цінностей (Л.П. Журавльова), умовою розвитку моральної свідомості (А. Адлер, І. Д.Бех, М.Й.Боришевський), самотрансцендентності (В.А. Петровський, К.Роджерс). Переважна більшість науковців (О.О. Бодальов, А. Валлон, Т.П. Гаврилова, Л.П. Стрелкова, І.М. Юсупов та ін.) розглядають емпатію в контексті міжособистісної взаємодії. Доведено визначальну роль емпатійних почуттів у формуванні і розвитку гуманних, доброзичливих ставлень один до одного (І.Д. Бех, А. Валантинас, О.М. Кульчицька, В.К. Котирло), а власне емпатію досліджують як чинник розвитку особистості (Л.П. Журавльова, Х. Кохут, О.П.Орищенко, К. Роджерс, О.П.Саннікова). Досліджується емпатія й як чинник асертивності (S. Du-mitrache, О.О. Леонтьєв, І.В. Лебедева, Л. Мітрофан, С.П. Степанов). Проте, в останніх дослідженнях емпатія розглядається лише як емоційний феномен.

Поняття асертивності з'явилося в психологічному тезаурусі лише в середині двадцятого століття в працях представників біхевіористичного напрямку (Е. Солтер, 1949; Дж. Вольпе, 1958, 1966, 1982; А. Лазарус, 1966, 1981). Було доведено, що вона є чинником партнерських міжособистісних стосунків, за яких кожен із суб'єктів взаємодії здатен заявляти про свої права та відстоювати їх без шкоди для інших і при цьому довіряти один одному, вести себе спокійно, впевнено, сміливо [7, 9]. У цих працях було показано переваги від реалізації асертивної поведінки, порівняно з агресивною, пасивною та маніпулятивною, для консолідації суспільства, для успішної взаємодії, досягнення цілей, побудови кар'єри, менеджменту. Дослідники когнітивно-поведінкового напрямку знайшли достовірний позитивний взаємозв'язок між асертивністю та емоційним інтелектом [6], соціальною компетентністю [8], академічною успішністю, адаптацією [5].

Зважаючи на це, розгортаються дослідження з оптимізації навчання асертивній взаємодії, перш за все, в рамках поведінкової психотерапії (J. Wolpe, A.A. Lazarus, 1966; J.C. Weitlauf, R.E. Smith, D. Cervone, 2000; M. Gupta, R.C. Hooda, J. Kumar, 2002). Під впливом гуманістично спрямованих теорій до змісту поняття «асертивність» додали сполучення слів, які безпосередньо не репрезентують етимологію слова «assertion»: «поважати права інших», «діяти з повагою до інших», «не зневажати прав інших».

У вітчизняних соціально-психологічних дослідженнях за радянських часів не апелювали безпосередньо до асертивності, а вивчали близькі за своєю сут-

тю поняття: упевненість, впевненість у собі, переконання, внутрішня стійкість, нонконформізм (В.О. Барабанщиков, В.В. Большакова, Ю.М. Смельянов, В.Ю. Забродін, І.О. Завалішин, Е. Мелібруда, Л.А. Петровська, Г.В. Суходольський, В.Д. Шадриков). У пострадянські часи в кінці двадцятого століття поняття власне «асертивності», «асертивної поведінки» почали досліджувати спочатку в Росії (Л.Ф. Алексеева, І.В. Лебедева, О.О. Леонтьєв, С.А. Степанов, О.В. Хохлова, Ю.В. Шильцова), а на початку двадцять першого століття – в Україні (Л.М. Курганська, Л.М. Марчук, С.К. Мельничук, Л.О. Ніколаєв, Н.М. Подоляк). І якщо зарубіжні дослідники описували цей феномен переважно в поведінковому дискурсі, знаходили негативні та позитивні кореляції асертивної поведінки, українські та російські дослідники прагнули до екзистенційного розуміння асертивності, спираючись на гуманістичні концепції Р. Емерсона, А. Маслоу, Г. Оллпорта, К. Роджерса, Т. Харріса, В. Франкла, Е. Фромма та надавали перевагу вивченню її як якості особистості: багатокомпонентної, інтегральної, ієрархічної.

Серед її чинників досліджуються зовнішні та внутрішні умови (І.В. Лебедева, 2014; О.О. Леонтьєв, 2008; Г.О. Парамонова, 2009; Н.М. Подоляк, 2014). До зовнішніх умов відносять особливості впливу мікросоціуму: сім'ї, школи, референтної групи та макросоціуму: культури, національного менталітету, світогляду тощо. До внутрішніх – індивідуально-особистісні риси: самооцінку, цілеспрямованість, схильність до ризику, толерантність до зовнішніх впливів, а також установки, базові потреби, цінності, мотивацію. При цьому часто звертається увага, що для прояву асертивної поведінки необхідно поважати та враховувати інтереси Іншого, відчувати його потреби, установки, позиції. При цьому часто-густо не вказується за якої умови це можливо і ще рідше звертається увага на гендерні відмінності в детермінації асертивності. У зв'язку з цим, метою статті є визначення особливостей вікової динаміки інтегральної емпатії та її форм як чинників гендерних відмінностей розвитку та проявів асертивності в юнацькому віці.

Юнацький вік є дуже важливим для позитивної динаміки емпатії, інтеграції її в особистісну якість [1]. У ранньому юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості, у якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особистості; розвиваються її найвищі форми.

Інтегральна емпатія є цілісним, ієрархічно структурованим, багатовимірним утворенням. Її феноменологічною основою є відображення світу переживань іншої людини і трансформація цих переживань у власні. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному і трансцендентному (духовному) [1, с.292-293].

Зважаючи на викладене вище ми *припустили*, що інтегральна емпатія та її окремі форми є чинниками гендерних відмінностей у розвитку та прояву асертивності в юнацькому віці.

У зв'язку з цим *предметом* дослідження є особливості онтогенетичної динаміки й взаємозв'язків інтегральної емпатії та її форм з гендерними відмінностями проявів асертивності впродовж юнацького віку.

Дослідження проводилося на базі Житомирського обласного ліцею-інтернату для обдарованих дітей, Житомирського національного агроекологічного університету та Житомирського державного університету ім. І.Франка. Загальна вибірка складала 360 осіб віком від 17 до 22 років: 84 особи раннього юнацького віку (42 хлопці та 42 дівчат) та 276 осіб зрілого юнацького віку (138 хлопців та 138 дівчат).

Основними методами дослідження були метод поперечних зрізів, емпіричні (тести), якісний та кількісний аналізи, інтерпретаційні. З метою дослідження інтегральної емпатії та її форм використовувався «Тест на визначення інтегральної емпатії у підлітків та юнаків» Л.П. Журавльової [2], асертивності – «Тест-опитувальник рівня асертивності», модифікований В. Каппоні, Т. Новак [3], асертивних стратегій поведінки – тест-опитувальник К. Томаса [4]. Для знаходження взаємозв'язків між компонентами обох феноменів використовувався лінійний кореляційний аналіз Пірсона, для виявлення відмінностей між групами ознак вираховувався t-критерій Стьюдента.

Дослідження мало три етапи. На першому вивчались особливості онтогенетичної динаміки інтегральної емпатії та її форм. Методика складається із сюжетів-колізій, герої яких потрапляють в різні емпатогенні ситуації. На кожну ситуацію пропонується сім варіантів відповідей щодо їх розв'язання. Передбачено також власну відповідь респондента, яка, у відповідності до її змісту, відноситься експериментатором до одного із запропонованих шляхів розв'язання ситуації. Героями сюжетів є ровесник, доросла людина, дитина, людина похилого віку, тварина. Кожен із варіантів запропонованих відповідей репрезентував один із видів чи форм емпатії. У такий спосіб було визначено наступні досліджувані шкали (форми емпатії): 1) антиемпатія, 2) індиферентність (пасивне споглядання ситуації), 3) співпереживання, 4) переживання з приводу почуттів Іншого (співчуття), 5) моделювання поведінки (внутрішнє сприяння), 6) реальне сприяння не на шкоду собі, 7) альтруїстична поведінка (реальне сприяння на шкоду собі).

Діагностичною процедурою передбачено також визначення загального показника емпатійності – суми показників антиемпатії та всіх форм власне емпатії. Така емпатія називається інтегральною.

На другому етапі вивчались особливості онтогенетичної динаміки асертивності та асертивної поведінки. Тест-опитувальник «Дослідження рівня асертивності» (модифікований В. Каппоні, Т. Новак) складається з 24 тверджень. Інтерпретація результатів дослідження проводиться за 3 шкалами. Шкала А визначає такі компоненти асертивності як незалежність, автономність; шкала Б – впевненість, рішучість, опору на власні сили; шкала В – соціальну бажаність.

Відомо, що асертивна особистість у будь-якій ситуації намагається діяти так, щоб досягти задоволення власних інтересів не на шкоду Іншому, поважаючи та враховуючи інтереси Іншого. Найбільшою мірою основним характеристикам асертивної поведінки відповідає стратегія співпраці та, деякою мірою, стратегія компромісу, описані К. Томасом й Р. Кілманном (К. Thomas, R. Kilmann, 1974; адаптація Н. Гришиної [4]). В тесті опису поведінки К. Томас запропонував двохвимірну модель стратегій міжособистісної взаємодії. Один вимір – поведінка особистості, яка базується на увазі до інтересів інших, а інший – поведінка, що засновується на ігноруванні цілей оточуючих та захист власних інтересів. Загалом, виділяється п'ять стратегій поведінки, які є наслідком взаємодії двох базових вимірів (кооперації та напористості): суперництво – прагнення домогтись задоволення власних інтересів на шкоду Іншому; пристосування – принесення в жертву власних інтересів заради Іншого; компроміс – домовленість на основі взаємних поступок; уникнення – відсутність прагнення до кооперації та до досягнення власних цілей; співпраця – учасники ситуації приходять до альтернативи, яка максимально задовольняє інтереси обох сторін.

Третій етап дослідження полягав у знаходженні й аналізі взаємозв'язків між компонентами інтегральної емпатії, її форм та асертивністю дівчат і хлопців.

Результати дослідження середніх показників (М) інтегральної емпатії та її форм відображено в табл. 1.

За результати дослідження онтогенетичної динаміки емпатії загалом спостерігається позитивна динаміка інтегральної емпатії впродовж юнацького віку як у дівчат ($p \leq 0,001$), так і у хлопців ($p \leq 0,01$). Проте, хлопці, порівняно з дівчатами, є більш агресивними (відповідно, середні значення їх антиемпатії $M_x = 3,78$; $M_d = -2,71$; ($p \leq 0,01$)), байдужі (відповідно, середні значення їх індиферентності $M_x = -2,12$; $M_d = -1,97$), меншою мірою реально допомагають в емпатогенній ситуації (відповідно, середні значення їх реального сприяння не на шкоду собі $M_x = 7,38$; $M_d = 8,62$ ($p \leq 0,01$)) та однаково з дівчатами проявляють альтруїстичну поведінку (відповідно, середні значення їх альтруїзму $M_x = 9,06$; $M_d = 9,17$).

Таблиця 1.

Гендерні особливості вікової динаміки інтегральної емпатії та її форм (М)

Вік	Респонденти	Анти-емпатія	Індиферентність	Співпереживання	Співчуття	Моделювання поведінки	Реаль-несприяння	Альтруїстична поведінка	Інтегральна емпатія
Ранній юн.вік	Хлопці	-4,57	-1,67	1,19	1,14	2,86	6,29	9,52	14,76
	Дівчата	-3,14	-2,05	1,38	2,67	3,00	7,43	5,95	15,24
Пізній юн. вік	Хлопці	-3,54	-2,26	0,8	1,1	2,7	7,71	8,91	15,42
	Дівчата	-2,58	-1,94	1,01	2,14	3,17	8,99	10,14	20,94
Загалом	Хлопці	-3,78	-2,12	0,89	1,11	2,73	7,38	9,06	15,27
	Дівчата	-2,71	-1,97	1,10	2,27	3,13	8,62	9,17	19,61

З віком у хлопців зменшуються прояви полярних форм емпатії (агресії та альтруїзму). У зрілому юнацькому віці, порівняно з раннім юнацьким, вони стають більш байдужими, частіше проявляють реальне сприяння не на шкоду собі.

У дівчат вікова динаміка деяких форм емпатії принципово відрізняється. Так, прояви антиемпатії у них зменшуються, і збільшується (як і в хлопців) частота реального сприяння не на шкоду собі, проте альтруїзм збільшується майже вдвічі (з $M_d=5,95$ до

$M_d=10,14$; $p \leq 0,001$), знижується індиферентність ($p \leq 0,01$). У представників обох статей впродовж юнацького віку достовірно не змінюється частота проявів співпереживання, співчуття, моделювання сприяючої поведінки.

Результати дослідження гендерних відмінностей онтогенетичної динаміки асертивності (незалежність, впевненість) та асертивних стратегій поведінки (компроміс, співпраця) відображено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Гендерні відмінності онтогенетичної динаміки складових асертивності

Вибірка		Незалежність	Впевненість	Компроміс		Співпраця	
		Середнє значення		Сер. знач.	Домінування (%)	Сер. знач.	Домінування (%)
Рання юність	Д.	4,33	6,33	7,57	57,14	5,19	0,00
	Х.	3,95	6,19	6,57	33,33	5,33	19,05
Зріла юність	Д.	4,19	6,48	6,22	33,33	5,94	23,19
	Х.	4,17	6,12	6,36	34,78	5,72	17,39
Загалом	Д.	4,22	6,44	6,53	38,89	5,77	17,78
	Х.	4,12	6,13	6,41	34,44	5,63	17,78

Примітки. Д. – дівчата, Х. – хлопці.

Дівчата та хлопці впродовж юнацького віку стають більш самостійними, менш егоцентричними, навчаються досягати власних цілей не на шкоду іншим. Проте, існують гендерні відмінності в онтогенетичній динаміці асертивності та відповідних поведінкових стратегій. Дівчата стають більш впевненими, збільшується частина тих, для яких асертивність стала стійкою особистісною якістю. У хлопців простежується тенденція до збільшення проявів ситуативної асертивності, зниження впевненості у собі. Загалом, юнки, порівняно з юнаками, є більш незалежними, автономними, впевненими у собі, частіше реалістично оцінюють себе та оточуючих людей. Дівчата частіше, порівняно з хлопцями, знаходять у міжособистісній взаємодії компроміс та налагоджують співпрацю, максимально при цьому задовольняючи інтереси, як власні, так і іншого. Впродовж юнацького віку кількість дівчат, яка проявляє асертивні форми поведінки достовірно зростає ($p \leq 0,001$). У ранньому юнацькому віці не було виявлено дівчат з домінуванням стра-

тегії співпраці, а в пізньому юнацькому таких було виявлено вже 23,19%. Загалом, з віком дівчата стають більш асертивними та поступливими. У хлопців динаміка асертивної поведінки не є достовірною. У них спостерігається тенденція до більш частого прояву компромісних рішень та деякого зменшення проявів співпраці.

Дослідження кореляційних взаємозв'язків між показниками шкал асертивності та інтегральної емпатії її форм (таблиця 3) виявило достовірні взаємозв'язки між показниками інтегральної емпатії та значеннями всіх шкал асертивності, крім співпраці, лише у дівчат в ранньому юнацькому віці ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,01$). Тобто, чим нижчий рівень розвитку інтегральної емпатії, тим агресивніше ведуть себе дівчата. І навпаки: чим вища інтегральна емпатійність у юнок – тим більшою мірою вони здатні до асертивності (поєднання впевненого прояву власних інтересів, позицій, почуттів та бажань з відчуттям, розумінням та врахуванням почуттів, позицій, прав та бажань інших

людей). Хлопцям емпатія допомагає бути впевненим та знаходити компромісні рішення.

Розвитку незалежності у дівчат сприяють такі форми емпатії як індивідуальність ($p \leq 0,1$) та співпереживання: переживання з приводу власного благополуччя в емпатогенній ситуації ($p \leq 0,05$), а у хлопців – співчуття: переживання з приводу почуттів Іншого ($p \leq 0,1$). Тобто, чим більшою мірою є розвинутими у юнок байдужість та егоцентризм, а у юнаків – здатність до співчуття, тим частіше їх автономність проявляється в агресивній напористості. І, навпаки, чим меншими є показники співпереживання (у дівчат та хлопців) і чим вищими показники реального сприяння не на шкоду собі (у дівчат), тим розвинутішою є їх асертивна впевненість, завдяки якій при досягненні власних цілей враховуються інтереси Іншого ($p \leq 0,05$).

Види емпатії, що детермінують асертивну поведінку у формі компромісу, ілюструють недосконалість останнього. Антиемпатія (у дівчат та хлопців, відповідно, $p \leq 0,1$; $p \leq 0,001$), співпереживання (у дівчат, $p \leq 0,05$), співчуття (у хлопців, $p \leq 0,001$), моделювання сприяючої поведінки (у дівчат, $p \leq 0,1$), обумовлюють лише часткове врахування інтересів Іншого та задоволення власних. І чим вищими є показники альтруїзму, тим частіше дівчата відмовляються від компромісних стратегій. Найбільшою мірою сприяють справжній асертивній поведінці (співпраці) розвинута здатність до співчуття (у дівчат, $p \leq 0,01$) та відсутність схильності до співпереживання (у дівчат та хлопців, відповідно, $p \leq 0,001$; $p \leq 0,1$).

Таблиця 3.

Матриця кореляційних взаємозв'язків між показниками інтегральної емпатії, її форм та компонентами асертивності

Шкали	Вибірка	АЕ	ІФ	СП	СЧ	МП	РС	АП	ІЕ	
Незалежність	Р.Ю.	Д.	0,118	0,517 ⁴	0,278 ¹	-0,101	0,105	0,287 ¹	-0,043	0,263 ¹
		Х.	0,310 ²	-0,091	-0,295 ¹	0,344 ²	0,305 ²	-0,422 ³	0,125	0,152
	З.Ю.	Д.	-0,011	0,080	0,096	0,176 ²	0,043	-0,086	-0,096	-0,050
		Х.	-0,166 ²	0,168 ²	0,054	0,06	-0,046	0,026	-0,092	-0,080
	ЗАГ.	Д.	0,019	0,121 ¹	0,151 ²	0,103	0,056	-0,006	0,093	0,008
		Х.	-0,028	0,093	-0,071	-0,137 ¹	0,044	-0,065	-0,031	-0,025
Впевненість	Р.Ю.	Д.	-0,279 ¹	0,088	0,062	0,045	0,124	-0,258 ¹	-0,427 ³	-0,469 ³
		Х.	0,343 ²	0,090	-0,269 ¹	0,327 ²	-0,043	0,036	0,215	0,433 ³
	З.Ю.	Д.	0,081	0,051	-0,209 ²	0,058	-0,028	-0,143 ¹	0,000	0,010
		Х.	-0,188 ²	0,045	-0,142 ¹	-0,039	-0,075	-0,005	0,050	-0,064
	ЗАГ.	Д.	-0,024	-0,087	-0,153 ²	0,048	0,013	0,141 ²	-0,066	-0,107
		Х.	-0,081	0,058	-0,162 ²	0,042	-0,067	-0,001	0,090	0,024
Компроміс	Р.Ю.	Д.	0,093	-0,044	-0,079	-0,222	0,096	0,284 ¹	0,206	0,259 ¹
		Х.	0,207	0,215	0,045	0,422 ³	-0,334 ²	0,137	-0,086	0,072
	З.Ю.	Д.	-0,124	0,122	0,191 ²	-0,009	0,168 ²	-0,005	-0,095	-0,022
		Х.	0,185 ²	-0,004	0,001	0,245 ³	0,066	-0,047	0,056	0,147 ¹
	ЗАГ.	Д.	0,118 ¹	0,064	0,167 ²	-0,015	0,130 ¹	-0,002	-0,144 ²	-0,069
		Х.	0,174 ²	0,052	0,025	0,291 ⁴	-0,033	-0,016	0,019	0,127 ¹
Співпраця	Р.Ю.	Д.	0,233	0,219	-0,036	0,262 ¹	0,372 ²	-0,415 ³	-0,108	-0,026
		Х.	0,000	-0,225	-0,120	-0,162	0,192	0,170	-0,025	0,061
	З.Ю.	Д.	0,007	-0,022	-0,281 ⁴	0,219 ³	-0,076	0,041	0,065	0,066
		Х.	-0,058	-0,079	-0,091	-0,072	-0,068	-0,021	0,032	-0,067
	ЗАГ.	Д.	0,082	0,053	-0,236 ⁴	0,200 ³	0,022	-0,030	0,084	0,094
		Х.	-0,021	-0,129 ¹	-0,117 ¹	-0,098	0,001	0,038	0,010	-0,032

Примітки. 1. АЕ – антиемпатія, ІФ – індивідуальність, СП – співпереживання, СЧ – співчуття, МП – моделювання поведінки, РС – реальне сприяння, АП – альтруїстична поведінка, ІЕ – інтегральна емпатія;

2. Р.Ю. – ранній юнацький вік, З.Ю. – зрілий юнацький вік, ЗАГ. – загалом, Д. – дівчата, Х. – хлопці;

3.¹ – $p \leq 0,1$; 2 – $p \leq 0,05$; 3 – $p \leq 0,01$; 4 – $p \leq 0,001$.

Висновки. 1. Гендерні відмінності в онтогенетичній динаміці емпатії проявляються в її полярних формах (агресія – альтруїзм, індивідуальність – реальне сприяння не на шкоду собі) й впродовж юнацького віку у представників обох статей достовірно не змінюється частота проявів співпереживання, співчуття, моделювання сприяючої поведінки. Загалом, у юнок

позитивна динаміка емпатії є більш інтенсивною, порівняно з юнаками (відповідно, $p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$).

2. У дівчат спостерігається позитивна динаміка асертивних стратегій поведінки та позитивні тенденції до розвитку асертивності. У хлопців виявлено негативні тенденції у віковій динаміці розвитку асертивності.

3. Чинниками агресивної напористості дівчат є індивідуальність та співпереживання, а хлопців – співчуття. Такі види емпатії, як антиемпатія (у дівчат та хлопців), співпереживання, моделювання сприяючої поведінки (у дівчат), співчуття (у хлопців), що детермінують асертивну поведінку у формі компромі-

су, ілюструють недосконалість останнього та обумовлюють лише часткове врахування інтересів Іншого та задоволення власних. Найбільшою мірою сприяють справжній асертивній поведінці (співпраці) розвинута здатність до співчуття (у дівчат) та відсутність схильності до співпереживання (у дівчат та хлопців).

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
2. Журавльова Л. П. Діагностика форм та типів емпатії / Л. П. Журавльова // Психологія. Зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. – Сер. № 12. Психологічні науки. – 2010. – № 31(55). – С. 154 – 161.
3. Каппони В. Сам себе психолог / В. Каппони, Т. Новак. – СПб.: Питер, 1998. – 350 с.
4. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2006. – 672 с.
5. Poyrazli S. Adjustment problems of Turkish international student studying in the U.S. / S. Poyrazli, C. Arbona, R. Bullington, S. J. Pisecco // Coll. Stud. –

2001. – №35. – P. 52-62.

6. Jinsi A. J. Self Assertiveness and Emotional Intelligence of Higher Secondary Students / A. J. Jinsi // Unpublished M. Ed dissertation. – Farook Training College: University of Calicut. – 2006.
7. Lizzio A. Evaluations of performance feedback / A. Lizzio, K. L. Wilson, J. Gilchrist, & C. Gallois // Management Communication Quarterly. – 2003. – Vol.16. – P. 341-379.
8. Ryan E. B. Assertiveness by Older Adults with Visual Impairment: Context Matters / E. B. Ryan, A. P. Anas, H. Mays // Educational erotology. – 2008. – Vol. 34. – P. 512-515.
9. Wilson K. L. Assertion and its social context / K. L. Wilson, C. Gallois. – Oxford: Pergamon, 1993. – 205 p.

REFERENCES

1. Zhuravlova, L. P. (2007). *Psikhologhiia empatii [Psychology of Empathy]*. Zhytomyr [in Ukrainian].
2. Zhuravlova, L. P. (2010). Diagnostyka form ta typiv empatii [Diagnosis of forms and types of empathy]. *Psykhologhiia. Zb. nauk. prats NPU im. M. P. Draho-manova – Psychology. Collection of scientific papers NPU named by M. Dragomanov, 31(55)*, 154-161 [in Ukrainian].
3. Kapponi, V., Novak, T. (1998). *Sam sebe psikholog [One's own psychologist]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
4. Raigorodskii, D. I. (2006). *Prakticheskaia psikhodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie [Practical psychodiagnostics. Methods and tests.]*. Bachrach, Samara [in Russian].
5. Poyrazli, S., Arbona, C., Bullington, R., Pisecco, S. J. (2001). Adjustment problems of Turkish internation-

al student studying in the U.S., *Coll. Stud.*, 35, 52-62 [in English].

6. Jinsi, A. J. (2006). Self Assertiveness and Emotional Intelligence of Higher Secondary Students, *Unpublished M. Ed dissertation*, Farook Training College, University of Calicut [in English].
7. Lizzio, A., Wilson, K.L., Gilchrist, J., & Gallois, (2003). Evaluations of performance feedback. *Management Communication Quarterly*, (Vol.16), (pp. 341-379) [in English].
8. Ryan, E. B., Anas, A. P., Mays, H. (2008). Assertiveness by Older Adults with Visual Impairment: Context Matters. *Educational erotology*, (Vol. 34), pp. 512-515 [in English].
9. Wilson, K.L., & Gallois, C. (1993). *Assertion and its social context*. Pergamon, Oxford [in English].

Віталія Зинов'євна Лучків,
аспірант,

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
ул. Большая Бердичевская, 40, г. Житомир, Украина

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ ЭМПАТИЙНОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ АССЕРТИВНОСТИ

Противоречивые трансформации современного общества актуализируют исследование феноменов, которые помогают человеку не только противостоять кризисным явлениям, но и стать успешной и психологически здоровой личностью, которая умеет заявлять о собственных интересах, целях, достигать их и при этом с уважением относиться к окружающим. Именно асертивность содержит в себе названные компетенции и особенности. Актуальным является исследование не только собственно феномена, но и факторов его развития, в частности его эмпатийной детерминации. Эмпатия позволяет проникнуть во внутренний мир Другого, понять его и найти пути оптимального взаимодействия. Статья посвящена изучению особенностей возрастной динамики

интегральной эмпатии и ее форм как детерминант гендерных различий в развитии и проявлении асертивности в юношеском возрасте. Основные методы исследования: метод поперечных срезов, эмпирические (тесты), качественный и количественный анализы, интерпретационные. Исследование проводилось в три этапа. На первом изучались особенности онтогенетической динамики интегральной эмпатии и ее форм. На втором – особенности онтогенетической динамики асертивности и асертивного поведения. Третий этап заключался в нахождении и анализе взаимосвязей между компонентами интегральной эмпатии, ее форм и асертивности девушек и парней. Доказано, что гендерные различия в онтогенетической динамике эмпатии проявляются в ее полярных формах (агрессия – альтруизм, индифферентность – реальное содействие не во вред себе) и на протяжении юношеского возраста у представителей обоих полов достоверно не изменяется частота проявлений сопереживания, сочувствия, моделирования содействующего поведения. В целом, у девушек позитивная динамика эмпатии является более интенсивной, по сравнению с юношами. У них наблюдается и позитивная динамика асертивных стратегий поведения. У парней обнаружены негативные тенденции в возрастной динамике развития асертивности. Факторами агрессивной напористости девушек являются индифферентность и сопереживание, а ребят – сочувствие. Такие виды эмпатии, как антиэмпатия (у девушек и парней); сопереживание, моделирование содействующего поведения (у девушек); сочувствие (у юношей), которые детерминируют асертивные компромиссные стратегии поведения, обуславливают лишь частичный учет интересов Другого и удовлетворение собственных. В наибольшей степени способствуют асертивному поведению (сотрудничеству) развитая способность к сочувствию (у девушек) и отсутствие склонности к сопереживанию (у девушек и ребят).

Ключевые слова: асертивность, асертивное поведение, интегральная эмпатия, формы эмпатии, гендерные отличия, юношеский возраст.

*Vitaliia Luchkiv,
post-graduate student,
Zhytomyr State University named after Ivan Franko,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine*

AGE PECULIARITIES OF GENDER DIFFERENCES OF EMPATHY DETERMINATION OF ASSERTIVENESS

Due to the contradictory changes of the modern society, the studying of the phenomena which help an individual not only withstand the crisis events, but also become a successful psychologically healthy person able to assert his/her interests, goals, and achieve them, becomes especially relevant. It is assertiveness which contains the mentioned competencies, so it is very important to study not only this phenomenon itself, but also factors of its development, in particular its empathy determination. Empathy helps to penetrate into the inner world of another person, to understand him/her and to find optimal ways of interaction. In this regard, the article examines the characteristics of the age dynamics of integrated empathy and its forms as determinants of gender differences in the development and manifestation of assertiveness in adolescence. The following research methods were used: cross-sectional method, empirical (testing), qualitative and quantitative analysis. The study had three stages. At the first one, the peculiarities of the ontogenetic dynamics of the integral empathy and its forms were examined. The second one involved studying the features of the ontogenetic dynamics of assertiveness and assertive behaviour. The third step was aimed at finding and analysing the relations between the components of the integrated empathy, its forms and assertiveness of male and female respondents. The experiment involved 360 boys and girls aged from 17 to 22 years. It has been proved that the gender differences in the ontogenetic dynamics of empathy are manifested in its polar forms (aggression – altruism, indifference – real assistance not against oneself) and in the period of adolescence in both sexes the frequency of manifestations of empathy, sympathy does not significantly change. In general, the girls' positive dynamics of empathy is more intense compared to the male respondents. The positive dynamics of assertive behaviour strategies is also observed in them. Male respondents have the negative tendencies in the age dynamics of assertiveness. Indifference and empathy are considered as factors of aggressive assertiveness in girls, and compassion – in male surveyed. Antiempathy, compassion, modelling of facilitating behaviour (girls); sympathy (boys), which determine the assertive compromise strategies of behaviour, cause only partial consideration of other people's interests and the satisfaction of their own ones. The developed ability to empathise (girls) and the lack of propensity for empathy (girls and boys) contribute to the assertive behaviour (cooperation).

Keywords: assertiveness, assertive behaviour, integrated empathy, forms of empathy, gender differences, adolescence.

Подано до редакції 02.04.2016